

The Divine Attributes in the Work of Baruch Spinoza – *The Short Treatise book and Metaphysical meditations book*, an Orthodox Christian Perspective

Sorin Benescu

Pr., Drd., UNIBUC TRC București

*Abstract: The research proposes a new Orthodox Christian perspective on Spinoza's work; more precisely, it analyzes the divine Cause-Creator attribute in Spinoza's work and the propositions from the *The Short Treatise book and Metaphysical meditations book*, from a Christian point of view. The thesis we propose is that there are Spinozist Christian claims if they are considered apart.*

Keywords: divine, attribute, Treatise, Metaphysical, substance, essence, thinking, extent.

1. Opera

Întreaga operă a lui Spinoza cuprinde: *Tratatul scurt, Tratat despre îndreptarea intelectului, Principiile filosofiei lui Descartes, Meditații metafizice, Tratatul teologico-politic, Etica, Tratatul politic și Scrisori*. În studiul de față, ne-am ocupat de atributul Creator-Cauză și de textele din *Tratatul scurt* și din *Meditații Metafizice*, partea a 2-a.

2. Contextul filosofic al vremii

Știința medievală era derivată dintr-o sinteză a fizicii și a cosmologiei aristotelice cu dogmele creștinismului. Ea postula un cosmos geometric ordonat, creat de Divin în esență pentru mântuirea și desăvârșirea ființei omenești. La viziunea aceasta, se adăuga convingerea teleologică conform căreia toate evenimentele au un scop: mântuirea omului în transcendent. Dumnezeu era garantul ordinii și sensului universului. Omul putea participa la Divin prin credință. Știința și filosofia nu erau autonome, ele trebuiau unite cu teologia și acceptau, cu mici variațiuni, concepția fundamentală a unui univers ordonat și finit, condus de voința dumnezeiască. Viziunea teleologică medievală atribuia voinței lui Dumnezeu toate faptele naturale. Știința din secolele XVI-XVII este separată de cea medievală printr-un abis. Ea devine independentă de finalitatea teologică, observă natura cu ochii proprii. Universul devine heliocentric, nelimitat, guvernat de legi mecanice, de un set de legi permanente ce guvernează toate fenomenele, cerești sau pământești. Matematica a jucat un rol decisiv¹. Gândirea științifică devine geometrică. Are loc o schimbare de paradigmă, o modificare profundă a principiilor fundamentale ale științei. Acest lucru face inutil modelul anterior.

Universul lui Spinoza este și el autonom, nu depinde de voința transcendentă, fiind determinat de un set de legi. El vede în natură ceva omogen și substanțial, o continuitate perfectă. Nimic nu are o autonomie reală. Toate sunt simple modificări ale Unității, Care stă la baza cosmosului. Natura este infinită și totul Îi aparține. Particularele se determină unele pe altele în serii infinite de

¹ Model de inteligibilitate, de explicație științifică.

relații de cauzalitate, guvernate însă de legi eterne².

3. Atributul divin Creator-Cauză în opera lui Spinoza

Acest atribut este specific filosofiei lui Spinoza, pentru că el este un gânditor determinist: în sistemul lui filosofic, orice se întâmplă are o cauză³. El se încadrează în raționalism și naturalism, unde raționalism înseamnă că totul este inteligibil, iar naturalism înseamnă că aceleași legi generale guvernează toată realitatea⁴.

În realitatea spinoziană, totul este în mod necesar. Nu există contingență. Ordinea naturii este singura posibil de conceput⁵. Lumea existentă este, astfel, singura lume posibilă. *Natura naturata*, adică realitatea creată, reprezintă setul de moduri finite. Acestea nu sunt libere, ci se structurează în serii cauzale. Avem de a face deci cu o viziune asupra lumii de tip determinist⁶. Deși la prima vedere Spinoza afirmă un fatalism absolut, există totuși marje de contingență, pentru că antecedentul nu este necesar, lanțul de cauze ar putea fi diferit⁷. Cercetătorii sunt de acord asupra faptului că Spinoza s-a gândit la o relație de cauzalitate mai strictă decât determinismul, care exclude orice fel de contingență. Teoria lui este clasificată ca necesitarianism, mai exigent decât determinismul⁸. Acest lucru rezultă din principiul său conform căruia natura divină determină totul, tot ce se întâmplă în lume, orice eveniment, atât stările globale, cât și faptele individuale. În natură, nimic nu e contingent. Concluzia, discutabilă, la care se poate ajunge, este că Spinoza este un necesitarianist, pentru că raționalismul lui extrem îl face să postuleze necesitatea logică-absolută a ordinii totale a realității⁹.

Spinoza nu-I neagă Divinității intelectul. Dar acest intelect infinit nu este voluntar, nu este creator¹⁰. La Spinoza, Divinul nu urmărește un scop anume¹¹. Universul este guvernat de legi naturale, nu de principii transcendente, supranaturale. Ființelor umane, moduri finite, nu li se acordă o atenție specială. Naturalismul spinozian presupune că în toată natura infinită și eternă există aceleași principii care conduc totul în același mod. Dumnezeu lui Spinoza este totuși liber. Libertatea divină nu constă însă în indeterminare sau în capacitatea de a decide într-o manieră spontană și voluntară în orice moment, ci în autodeterminare, adică în faptul de a acționa plecând de la propriile legi. Spinoza argumentează că dacă Divinitatea ar acționa pornind de la intelect, de la liberul arbitru, Ea ar putea fi diferită de cum este, adică ar exista schimbare în Dumnezeu, iar aceasta ar fi o imperfecțiune. Perfecțiunea divină postulează o voință divină non-diferită de ceea ce deja este, și că lumea, universul, nu pot fi diferite de ceea ce sunt deja¹².

Monismul absolut afirmă cert că tot ce există se găsește în Divin, nimic nu poate exista, nimic nu poate fi conceput făcând abstracție de Divinitate. Dumnezeirea-Substanța-Natura este un sistem integrat unic ce include totul. Naturalismul, o formă de monism, afirmat de Spinoza,

² J. Solé, *Spinoza: Filosofia după metoda geometrică*, București, 2020, 48-49.

³ Solé, *Spinoza*, 16.

⁴ Solé, *Spinoza*, 103.

⁵ Este singura logic posibilă.

⁶ Conform determinismului, dacă se dă trecutul sau antecedentul, atunci viitorul sau consecventul este deja hotărât, soarta este stabilită, tot ce se va întâmpla va determina ce se va întâmpla în virtutea legilor cauzalității.

⁷ Solé, *Spinoza*, 84-85.

⁸ Acesta neagă că vreun fapt, oricât de antecedent sau îndepărtat, ar putea fi diferit. Deci seriile de fapte nu pot urma trasee diferite.

⁹ Lumea existentă este singura lume posibilă.

¹⁰ El se reduce la simpla idee a sumei totale a cunoștințelor posibile, cunoașterea ordinii naturii.

¹¹ În caz contrar, s-ar presupune că există ceva în exteriorul Lui, deși nu există nimic în afară de substanța atotcuprinzătoare care este toată realitatea.

¹² Solé, *Spinoza*, 86-87.

susține că, în natură, în realitate, totul se supune acelorași principii, nu există ceva care să se supună unor principii care nu sunt active pretutindeni, deci nu există fenomene excepționale sau anormale. Se percepe însă o direcție dublă, există o dualitate în această realitate compactă. Dumnezeu este real în chip suprem. El există, se află atât în legile universului, cât și în conținutul lui. El poate fi conceput din două perspective:

- Realitatea creatoare, natura activă, creatoare, *natura naturans*, ansamblul legilor de bază ale naturii, ansamblul principiilor celor mai generale ale ordinii, care generează și configurează realitatea și o face inteligibilă, și
- Individualul sau particularul, *natura naturata*, natura pasivă sau creată.

Natura naturans este Divinul în Sine, conceput prin El Însuși, Substanță cu atribute infinite¹³. *Natura naturata* este sistemul de moduri, conceput prin atributele divine¹⁴. Divinitatea este cauzalitate, set de legi universale, Ea generează tot ce există ca *natura naturata*. Natura puterii divine, a cauzalității Sale, se exprimă prin necesitatea naturii dumnezeiești. Divinul lucrează doar după legile propriei naturi, neconstrâns de nimeni. El este împins în act doar de perfecțiunea naturii Sale. Există o relație de cauzalitate între *natura naturans*, legile universale necesare și imuabile ce constituie Divinul, și *natura naturata*, realitatea generată¹⁵. Creația include tot ce poate fi înțeles de Intellectul infinit, adică tot ce poate fi gândit. Orice mod, adică orice există, există în sânul Dumnezeirii, adică în Intellectul infinit, pentru că orice posibil poate fi gândit de El. Ceea ce nu poate fi gândit de Divin nu poate exista, este imposibil. Totul derivă din legile eterne divine, nimic nu ar putea fi diferit de ceea ce este. Dumnezeu lui Spinoza este echivalent cu legile necesare și imuabile, este imanent, inseparabil de efectele produse de El. Lumea este în El. Se exclude așadar un Dumnezeu transcendent, Care acționează voluntar cu un scop și pentru binele omenirii. Lumea materială este dependentă de Divinitate, pentru că caracterul Său imuabil și etern aparține legilor fundamentale ale naturii. Dumnezeu și atributele Lui infinite sunt eterne, unde eternitate înseamnă, la Spinoza, în esență, existență necesară¹⁶. Eternitatea divină este o consecință logică a existenței lui necesare. El nu are nicio legătură cu durata, cu timpul.

Natura naturata, adică lumea, este legată direct de Divinitate, *natura naturans*, pentru că întinderea este un atribut divin. Nu există, așadar, eterogenitate sau separare între Divinitatea imaterială și universul sensibil, material. Modurile¹⁷ – stările substanței - constituie aspectul vizibil, perceptibil, al Dumnezeirii. Ele sunt cauzate de substanță. Modurile sunt afecțiuni identificabilă și circumscrisă a unei substanțe. Adică sunt o realitate care există pe baza altei realități, fără de care este de neconceput. Modul este o ființă dependentă de Divin. Dependența este conceptuală. Nu toate modurile sunt egale, ele nu depind toate în același fel de substanța unică. Există moduri ce derivă și depind direct de Divinitate, adică, mai concret, depind de unul dintre atributele divine. Alte moduri depind și derivă indirect din Divin, adică din modurile directe. Cele care depind absolut sau direct de Divin sunt infinite și eterne¹⁸. Modurile directe¹⁹ afirmate de Spinoza sunt: intelectul (absolut infinit) în atributul gândirii și mișcarea (inclusiv

¹³ Spatele tapițeriei, partea ascunsă, cea care determină modelul, apofaticul.

¹⁴ Catafaticul, partea din față, cea vizibilă.

¹⁵ Cauzalitate logică, între premise și concluzie. *Natura naturata* rezultă din *natura naturans*.

¹⁶ În sensul că existența a ceva etern este în sine un adevăr etern, nici condiționat, nici circumstanțial.

¹⁷ Spinoza nu dă o explicație clară a lor. Descrierea lor depinde de interpretarea comentatorului. Modul este o afecțiune circumscrisă și identificabilă a unei substanțe, o realitate care există în baza altei realități.

¹⁸ Deoarece participă parțial la natura cauzatoare și derivă direct dintr-un atribut divin. Sunt eterne și infinite prin intermediul unui atribut. Dar nu în același fel ca atributul.

¹⁹ Au funcție de mediere între Divinitate și lucrurile particulare, adică modurile finite.

repausul) în atributul întinderii. Legile naturii constituie modurile eterne și infinite. Sunt principiile dinamice inerente integrate materiei. Modurile infinite și eterne mediate se află între modurile finite și cele infinite și eterne. Natura fizică este definită ca totalitate și este numită fața universului²⁰. Modul finit este modul care nu derivă absolut din Divin, nu direct din substanță, ci din modurile infinite și eterne²¹. El este lucrul, fapta, procesul particular perceput, deoarece noi percepem atributele²² care le conferă inteligibilitate, adică întinderea și gândirea. Modurile finite sunt deci obiectele materiale și mintea individuală²³.

În ordinea naturii, se poate întâmpla ca orice să existe sau să nu existe. Ființa umană nu poate fi o substanță. Nici mintea, nici corpul nu pot fi substanțe²⁴. Tot ce există trebuie să fie sau o substanță sau un mod. Mintea și corpul sunt deci moduri finite ale atributelor întinderii și gândirii. Ființa umană nu este alcătuită din două substanțe, pentru că există o singură substanță. Cel mai problematic punct al sistemului spinozist este felul în care modurile finite se raportează la Divinitate. Spinoza afirmă că ansamblul de moduri finite formează un lanț causal infinit. Fiecare mod particular este cauză și efect pentru alte moduri. Seria sau ansamblul, ca întreg, înțeles ca totalitate, depinde de atributele divine și de modurile infinite și eterne. Viziunea spinozistă naturalistă asupra continuității dintre atribute, moduri infinite și externe imediate, moduri infinite și eterne mediate și modurile finite se poate sintetiza astfel: atributele²⁵ sunt autosuficiente²⁶. Modurile infinite derivă direct-absolut²⁷ sau indirect-non-absolut²⁸ din atribute. Ele au o dublă dependență: de Divinitate prin legile generale ale naturii și de lanțul infinit de moduri finite. Modurile finite nu decurg absolut din atribute, deci nu sunt nici eterne, nici infinite. Ele sunt lucruri particulare, au existență determinată și finită, se nasc și mor²⁹.

Ideile sunt modificările fundamentale ale gândirii, iar corpurile sunt modificările fundamentale ale întinderii. Ideea este același lucru cu a gândi, este ceva activ, nu e o simplă imagine mentală, este un lucru creat de minte în mod activ. Ideea este un concept al minții, format de ea, pentru că aceasta este un lucru gânditor, gândirea fiind, în esență, activitatea ei caracteristică.

Principiul paralelismului (izomorfismului) stabilește legătura dintre ideile minții ca moduri ale gândirii și lucrurile din lume: înlănțuirea-ordinea lucrurilor este identică cu cea a ideilor. Adică există o corespondență directă între modurile întinderii și cele ale gândirii, o funcție bijectivă. Baza acestui principiu este formată din principiul rațiunii suficiente³⁰ și din necesitarianism³¹. Principiul paralelismului pare a încălca principiul stabilit de Spinoza, conform căruia atributele³² sunt absolut independente³³, autosuficiente, între ele existând o barieră epistemologică și ontologică insurmontabilă³⁴.

²⁰ Decurge direct din repaus și mișcare.

²¹ Ele sunt modificarea unei modificări. Ansamblu infinit de alte moduri finite.

²² Sau esențele substanței.

²³ Solé, *Spinoza*, 76-81.

²⁴ Substanța e infinită prin definiție

²⁵ Adică esențele eterne și infinite ale substanței, din care noi putem sesiza doar întinderea și gândirea.

²⁶ Deoarece au în ele înscrise legile cele mai generale ale naturii.

²⁷ Cele directe sunt proiecția legilor generale și eterne (ale naturii conținute în atribute) asupra realității.

²⁸ Cele indirecte reprezintă totalitatea intelectuală și fizică a întregului existent.

²⁹ Solé, *Spinoza*, 81-83.

³⁰ Acesta este norma fundamentală a raționalismului, el afirmă că totul are o cauză care îl explică.

³¹ Adică teza conform căreia totul este, trebuie să fie, în mod necesar, așa cum este.

³² Întinderea și gândirea și celelalte, pe care nu le putem cunoaște.

³³ Nu se poate trece de la unul la celălalt.

³⁴ Aceasta este baza pentru concepția substanței unice, eternă și infinită.

Pentru Spinoza, esența lucrului este inteligibilitatea sa, explicația sa³⁵. Reprezentarea constă în inteligibilitate. Noțiunea de idee genetică-constitutivă are semnificație epistemologică decisivă. Gândirea își construiește obiecte fizice fără a ieși din minte, din sine. Autosuficiența gândirii este indispensabilă în sistemul spinozian. La el, cele două lanțuri cauzale, ale modurilor întinderii și ale modurilor gândirii sunt separate, între ele nu există relații explicative sau cauzale. Pare a exista deci o eterogenitate iremediabilă și absolută între cele două moduri. Acest lucru duce la un dualism metafizic, la două substanțe eterogene. Și totuși, la Spinoza, avem monism ontologic, pentru că există o singură substanță. Eterogenitatea apare doar la atribute. Atributul divin al gândirii cuprinde totul, pentru că intelectul infinit³⁶ are o idee și despre esența divină și despre tot ce derivă din ea³⁷: Totalitatea, ceea ce formează cosmosul. Există deci o idee, o modificare, în atributul gândirii, care corespunde tuturor atributelor infinite ale substanței. Rezultă deci că paralelismul apare între entități ce țin de unica substanță, există o unică serie de moduri finite, care poate fi observată din două unghiuri diferite. Următorul pas făcut de Spinoza este amalgamarea particulară a unității dintre corpul uman și mintea lui. Fiecare persoană umană aparține substanței dumnezeiești, ca mod sau ca modificare. Sufletul omenesc este parte a intelectului infinit divin, deci participă la sistemul de gândire total sau absolut.

Reprezentarea omenească a lucrurilor este o funcție a conținutului ideilor divine din mintea umană. Dacă mintea este un mod finit al gândirii, esența minții este o idee. Dar mintea este ceva concret, ceva real. Atunci ea este ideea a ceva concret, efectiv existent, o modificare corespunzătoare a întinderii, adică a unui corp. Prin urmare, Ideile divine din mintea omului sunt idei divine ale stărilor corpului omenesc. Concluzia este că mintea omului are o conștiință imediată, sensibilă asupra corpului propriu³⁸. Percepțiile exterioare sunt idei despre o impresie sau despre o reprezentare a propriului corp, prin analogie. Propriul corp este așadar termenul de referință de la care se pleacă pentru orice altă reprezentare. La Spinoza există, adică nu se neagă, ideea intuitivă a percepției lucrurilor externe, dar se susține reprezentarea lor prin intermediul reprezentării corpului propriu, prin intermediul percepției stărilor din propriul corp. Omul percepe pentru că are efecte produse în propriul corp.

La Spinoza, mintea este o idee a corpului, pentru că, în sistemul spinozist, un set de lucruri poate forma un lucru singular, atunci când membrii acestui set colaborează pentru a produce efecte³⁹. Unitatea organică dintre minte și corp reiese din faptul că un individ sau un corp complex nu își schimbă identitatea prin schimbarea părților lui integrante.

Spinoza afirmă și un ordin secund de idei: ideile despre idei. Mintea mai percepe și ideile afecțiunilor corpului. Acest ordin secund pare a încălca principiul paralelismului și duce la două consecințe absurde: panpsihismul⁴⁰ și că omul este conștient de tot ce se întâmplă în corpul lui. Astfel, totul are conștiință de sine. Dubla absurditate se evită prin introducerea unui alt principiu: cel al gradelor diferite de conștiință, datorită complexității organice⁴¹.

Spinoza afirmă o epistemologie de tip tare, pentru că spune că mintea are o cunoaștere adecvată a esenței divine infinite și eterne. Aceasta este echivalent cu o cunoaștere veritabilă a

³⁵ A înțelege esența lucrului înseamnă a-l reprezenta, a-l gândi.

³⁶ Modul imediat al gândirii, etern și infinit.

³⁷ Adică despre toată cunoașterea posibilă, despre tot ce se poate concepe.

³⁸ Și doar asupra corpului propriu.

³⁹ De exemplu, suma tuturor ideilor minții formează o singură minte, singulară. Uniunea dintre idei este trimiterea comună la același corp. Fără această trimitere comună ideile rămân deconectate și nu formează o minte unificată.

⁴⁰ Afirmă că toate lucrurile gândesc.

⁴¹ Cu cât organul este mai complex, cu atât are mai multă cunoaștere. Unei complexități mai reduse îi corespunde o cunoaștere mai mică. Gradul de gândire corespunde gradului de complexitate organică. Solé, *Spinoza*, 92-97.

realității. Condiția este folosirea rațiunii pentru a înțelege, nu a experienței sensibile, care este o călăuză confuză⁴². Cunoașterea unui lucru înseamnă înțelegerea modului în care proprietățile derivă cu necesitate din definiție. Astfel, ideea completă-adevărată funcționează ca un criteriu al adevărului, pentru că ea constituie certitudinea obiectului. Toate ideile se referă la realitate, deci la Divinitate. Toate sunt adevărate⁴³. Nu există idei false⁴⁴. Falsitatea este un adevăr parțial, confundat cu adevărul complet⁴⁵.

Conatus se definește ca tendință universală de autoconservare și este esența ce definește-caracterizează toate modurile finite din *natura naturata* (toate lucrurile)⁴⁶. Este ceva similar cu voința universală a lui Schopenhauer⁴⁷ sau puterea concepută de Nietzsche. Este forța motrice a întregii realități, numită în Cabala *Hokhmah*. Niciun lucru nu se poate distruge decât de o cauză externă. Dacă un lucru încetează a exista, acest lucru se datorează unei cauze externe. Esența unui lucru există veșnic, pentru că esența nu e afectată de distrugerea lucrului. *Conatus* se aplică și la Divinitate, Care realizează acest lucru cu desăvârșire, pentru că Își menține integritatea, perseverând în Ființa Lui, niciun factor extern neputând interveni în El⁴⁸. *Conatus* se aplică la orice mod finit din *natura naturata*. Omul are proprietatea conștiinței, el are conștiință de sine, are idei și idei ale ideilor. El este conștient de tendința activă care constituie esența sa. Ființa omenească se luptă pentru a se conserva și este conștientă de acest lucru. Impulsul de bază, esențial, este identic la toată lumea. Forța fundamentală (a tot ce există și deci și a oamenilor) este aceeași. Toate emoțiile, viața afectivă, au la bază *conatus*, tendința activă, *Hokhmah*⁴⁹.

Spinoza vorbește despre sporirea potenței, a puterii, ceea ce înseamnă autonomie personală, rezistență la circumstanțele curente. Tendința activă înseamnă strădania de a-și menține existența, integritatea, împreună cu efortul de sporire a capacității-puterii-potenței de a acționa. Se înțelege ca grad de vitalitate a organismului, grad de forță sau de perfecțiune. Puterea de a acționa determină poziția organismului în existență⁵⁰.

În concluzie, atributul Creator-Cauză este fundamental în gândirea filosofică a lui Spinoza, este atributul care definește cel mai profund filosofia spinoziană.

4. Atributele divine în *Tratatul scurt*⁵¹ - considerații ortodoxe

În Capitolul 1, intitulat *Dumnezeu există*, Spinoza încearcă să demonstreze că Dumnezeu există, apriori și aposteriori. În Propoziția 9, sesizează faptul că omul are ideea de Dumnezeu și cunoaște atributele Sale, la care nu putea să ajungă singur, căci el este o ființă imperfectă. Prin atribute, aici se înțelege ceea ce e propriu Dumnezeirii, de exemplu infinitatea, imutabilitatea, perfecțiunea, dar care nu sunt considerate atribute veritabile, pentru că nu exprimă o cunoaștere substanțială a existenței divine, ci mai degrabă sunt adjective care însoțesc un substantiv. Din punctul nostru de vedere, acestea se încadrează în categoria atribute divine. Spinoza observă ortodox că:

⁴² Fundamentul raționalismului afirmă că realitatea se poate cunoaște doar prin concepte, fără a se baza pe experiența senzorială.

⁴³ Orice idee înțelegească adecvat-complet de om este adevărată.

⁴⁴ Pentru că nu există idei care nu concordă cu obiectele lor.

⁴⁵ Solé, *Spinoza*, 99-102.

⁴⁶ Este una dintre cele mai mari idei filosofice.

⁴⁷ Forța universală oarbă și insașiabilă ce mișcă perpetuu totul.

⁴⁸ Nu există nimic extern Lui.

⁴⁹ Solé, *Spinoza*, 110-111.

⁵⁰ Solé, *Spinoza*, 113-116.

⁵¹ Spinoza, *Oevres Completes*, 15-48.

- infinitul divin nu poate fi compus din părți finite distincte: *Și slava pe care Tu Mi-ai dat-o, le-am dat-o lor, ca să fie una, precum Noi una suntem...* (In. 17.22),
- nu pot exista două infinituri absolute: *Eu sunt Dumnezeu și nu este un altul. Eu sunt Dumnezeu și nu este nimeni asemenea Mie!* (Isaia 46.9),
- infinitul este în mod necesar perfect și neschimbat: *Doamne Dumnezeul meu, Tu ești Dumnezeu și cuvintele Tale sunt neschimbate...* (2Regi 7.28),
- niciun om nu caută propria distrugere ci, din contra, caută să trăiască,
- infinitul divin nu poate să se schimbe în ceva mai bun, sau în ceva mai mult: *Că Domnul Dumnezeul vostru este Dumnezeul dumnezeilor și Stăpânul stăpânilor, Dumnezeu mare și puternic și minunat, Care nu caută la față, nici nu ia mită;* (Deut. 10.17),
- Dumnezeu nu poate fi constrâns de nimic din afara Lui, fiind atotputernic: *Iar Iisus a zis: Eu sunt și veți vedea pe Fiul Omului șezând de-a dreapta Celui Atotputernic și venind pe norii cerului.* (Marcu 14.62).

În Capitolul 2, intitulat *Ce este Dumnezeu*, în Propoziția 1, definește noțiunea de Dumnezeu: *Ființa Căreia I se pot atașa afirmativ atribute infinite, fiecare atribut fiind infinit perfect în genul său.* O primă consecință a acestei definiții este faptul că Neantul nu poate fi Dumnezeu, căci lui nu i se pot atașa atribute, fiind nimic. Ceva are atribute pentru că există. Cu cât ceva este mai plin de existență, cu atât mai mult acel ceva trebuie să aibă atribute. Dacă are cele mai înalte perfecțiuni – totalitatea, infinitatea – , Dumnezeu trebuie să aibă atribute perfecte, infinite și toate atributele.

Propoziția 18 demonstrează că întinderea este un atribut divin. Propoziția 28 afirmă că singurele atribute veritabile cunoscute consistent, adică prin ele însele, sunt Gândirea și Întinderea. Propoziția 29 vine cu explicații: tot ce se afirmă despre Dumnezeu, în afara acestor două atribute, și care se potrivesc Lui, fie sunt numiri exterioare, fie se referă la acțiuni divine. Acestea sunt proprii divinității, dar nu aduc plus de cunoaștere a ceea ce El este.

Tot în Capitolul 2, afirmă că nu există substanță finită. Această propoziție este fie heterodoxă, fie la limită, în funcție de modul cum se definește substanța. În creștinism, există substanțe de mai multe tipuri: materia, substanța îngerilor, și dacă acestea sunt infinite sau nu poate fi un subiect de dezbatere. Apoi, Spinoza susține faptul că fiecare substanță trebuie să fie în genul ei infinit perfectă. Pentru noi, doar Dumnezeu este substanța perfectă, restul fiind create în virtutea unei nesfârșite asemănări, ceea ce indică o imperfecțiune, dar și o perfectibilitate infinită, ceea ce este diferit de perfecțiunea afirmată de Spinoza. Nu putem fi de acord nici cu afirmația care spune că în infinitatea lui Dumnezeu nu poate exista o substanță superioară celei care deja există în natură. Din punctul creștin de vedere, substanța divină și substanța creată sunt diferite, chiar dacă cea de a doua este susținută în existență de prima. De asemenea, afirmația care spune că o substanță nu poate produce altă substanță este în contradicție cu principiul creației. Spinoza mai afirmă că nu există în divin alte atribute decât cele care există deja în natură. Pentru noi, Dumnezeu are atribute pe care nu le putem cunoaște și asta derivă din însăși noțiunea de divin. De altfel, Spinoza însuși susține acest lucru, atunci când definește divinitatea ca fiind ființa absolut infinită – substanța care are o infinitate de atribute⁵², dintre care doar două sunt cunoscute de om, conform cu Propoziția 28, lucru afirmat și de *Grand Dictionnaire de la Philosophie*⁵³. Frédéric Lenoir⁵⁴ constată și el cele două atribute, Gândirea și Întinderea. Pentru el, Spinoza prefigurează

⁵² *Revista de filosofie*, 193.

⁵³ M. Blay, *Grand Dictionnaire de la Philosophie*, France, 2012, 78-79.

⁵⁴ F. Lenoir, *Miracolul Spinoza: o filosofie menită să ne lumineze calea*, București, 2019, 102-104.

deismul din sec. al VIII-lea și divinitatea spinozistă se aseamănă Dumnezeului stoic al antichității, dar se desprinde din dualismul metafizic occidental tradițional și construiește un monism potrivit căruia Dumnezeu și lumea nu sunt decât unul și același lucru. Dar aceasta este esența curentului filosofic indian cel mai mare, *Advaita Vedantam*, care propune unitatea dintre Dumnezeu și lume, totul este în Dumnezeu, iar Dumnezeu este în toate.

În Capitolul 3, intitulat *Dumnezeu este Cauza tuturor*, se ocupă de proprietățile lui Dumnezeu, acele atribute care nu pot exista fără substantivul pe care îl califică și fără de care Dumnezeu nu ar mai putea fi Dumnezeu, dar care nu ne spun ce e Dumnezeu în Sine. Dumnezeu este Ființa Care are toate atributele pozitive. De aici, niciun lucru nu poate exista în niciun mod, fără El și în afara Lui. De unde rezultă că Dumnezeu este Cauza a toate. Dumnezeu este o cauză activă și eficientă, o cauză liberă și nu una naturală, El este cauză prin Sine Însuși și nu prin accident, El este cauza principală, inițială, primă. De asemenea, El este cauza generală.

Spinoza susține că Dumnezeu este o cauză emanativă sau prezentativă. Această afirmație nu e creștină, dacă este înțeleasă în sens panteist. Dumnezeu este o cauză imanentă. Când afirmă că El este cauză apropiată pentru lucrurile infinite și imuabile, adică a celor create chiar de El, Spinoza lasă să se înțeleagă că Dumnezeu nu creează doar nemijlocit, ci și mijlocit, ceea ce poate fi obiect de dezbateră.

În Capitolul 4, intitulat *Despre acțiunea necesară a lui Dumnezeu*, în Propoziția 2, Spinoza presupune perfecțiunea lui Dumnezeu. Datorită acesteia, El a putut crea toate lucrurile perfecte, așa cum El le-a avut în Ideea Sa. De asemenea, afirmă că cea mai mare imperfecțiune este inexistența. În propoziția 7, se afirmă că Dumnezeu este neschimbat. Aceste afirmații sunt ortodoxe. Spinoza neagă posibilitatea ca Dumnezeu să fi omis să creeze ceva. Acest lucru ni se pare neortodox, pentru că neagă atotputernicia divină. Spinoza definește libertatea divină, cea adevărată, prin faptul că acea Causă primară nu are constrângeri sau necesități din exterior. Dumnezeu este singura cauză liberă⁵⁵.

În Capitolul 5, intitulat *Despre Providența divină*, Spinoza constată că toate ființele tind să se mențină și să-și conserve existența și năzuiesc spre mai bine. Deosebește Providența universală ca fiind cea prin care fiecare lucru este produs și menținut și prin care devine o parte a întregii naturi/creații. Providența particulară este tendința prin care fiecare lucru particular își menține propria existență de sine stătătoare. Și aceste afirmații sunt, din punctul nostru de vedere, ortodoxe.

În Capitolul 6, intitulat *Despre predestinația lui Dumnezeu*, în cadrul Propoziției 7, se afirmă că Dumnezeu este cauza și Protectorul ființelor/lucrurilor particulare. Acest lucru este în concordanță cu viziunea creștină: *Și mila Ta mă va urma în toate zilele vieții mele...* (Ps. 22.7) Spinoza susține că predestinația lui Dumnezeu exprimă faptul că El este predestinat de El Însuși, adică nu Se poate stăpâni pe El Însuși. Acest lucru ni se pare o cădere din perfecțiune, deci este heterodox. La sfârșitul capitolului, în Propoziția 9, Spinoza relativizează și spune că binele și răul nu sunt decât moduri de gândire și nu sunt ceva care posedă existență. Cu această propoziție, el se așează în mijlocul tradiției filosofiei idealiste, care a afirmat întotdeauna că proprietățile lucrurilor nu țin de lucrurile însele, ci sunt reprezentări sau idei pe care subiectul le proiectează asupra obiectelor. Transferul acesta, prin care se mută efectul unei dispoziții afective din sufletul nostru către lucrul respectiv, a fost analizat și de Heidegger, când a studiat plectiseala. El sesizează corect că ceea ce este transferat aparține cumva obiectului și deci caracterul lucrului este și obiectiv,

⁵⁵ El nu este constrâns de nimic din exterior.

pentru că aparține lucrului, dar și subiectiv, pentru că se desprinde din subiect⁵⁶. Din punct de vedere creștin, Binele este identificat cu Dumnezeu și El are existență în cel mai înalt grad: *Cel ce face bine din Dumnezeu este...* (3In. 1.11) Totuși, Spinoza are un pic de dreptate. Ultima afirmație, conform căreia toate ființele și toate lucrurile care există în natură sunt perfecte, neagă păcatul originar și consecințele acestuia, în urma căruia toată creația suferă: *De asemenea și Duhul vine în ajutor slăbiciunii noastre, căci noi nu știm să ne rugăm cum trebuie, ci Însuși Duhul Se roagă pentru noi cu suspine negrăite.* (Rom. 8.26)

În Capitolul 7, intitulat *Despre atributele care nu aparțin lui Dumnezeu*, în Propoziția 2, Spinoza trece în revistă definiția dumnezeirii, așa cum este ea concepută de filosofi: o Ființă Care există prin Sine, cauza tuturor, atotputernică, omniscientă, eternă, simplă, infinită, bună, infinit milostivă etc. Acest lucru se înscrie în abordarea ortodoxă. Face apoi observația că prin aceste proprietăți nu se cunoaște care este esența și căror atribute ale ființei aparțin, unele nefiind decât moduri ale substanței gânditoare.

5. Atributele divine în *Meditații metafizice*⁵⁷ – considerații ortodoxe

În Capitolul 1, Partea a 2-a, intitulat *Despre eternitatea lui Dumnezeu*, Spinoza a demonstrat, în cadrul definit de el, că nu există în natură nimic în afara substanțelor și a modurilor lor. El împarte substanțele în două mari genuri: Gândire și Întindere, iar Gândirea o împarte, la rândul ei, în gândire creată și necreată. În acest capitol, el dovedește eternitatea lui Dumnezeu, atribut care trebuie luat în considerare cu prioritate maximă, înaintea tuturor. Nu există durată în divinitate. Nu există timp în divinitate, de orice tip ar fi el imaginat, altfel, s-ar presupune o distincție între Dumnezeu și existența Sa, ori esența lui Dumnezeu este existența Sa. Nu există nici *înainte*, nici *după* care să poată fi atribuite Lui fără să alterăm conceptul de Dumnezeu, căci am împărți în particule natura Sa infinită. Dacă există totuși texte care par a sugera acest lucru, aceasta se datorează insuficienței limbajului. Există o diferență între timpul lucrurilor/ființelor create și eternitatea divină. Acest lucru reiese și din faptul că ele sunt în existență prin forța sau esența dumnezeirii. Dar existența lui Dumnezeu este Dumnezeu Însuși, la fel și esența Sa. Pentru Spinoza, o existență în act infinită aparține lui Dumnezeu, în același fel în care o înțelegere infinită îi aparține în act. Eternitatea este existența infinită de acest tip. Aceste considerații sunt ortodoxe: *Fericiți sunt cei ce locuiesc în casa Ta; în vecii vecilor Te vor lăuda.* (Ps. 83.5)

În Capitolul 2, Partea a 2-a, intitulat *Despre unitatea lui Dumnezeu*, Spinoza reafirmă atotcunoașterea divină sau cunoașterea Lui supremă și perfecțiunea Sa infinită, care nu provine și nu se compară cu o altă perfecțiune. Dumnezeu este perfect și există. În același timp, este unic, altfel ar exista un al doilea perfect, care ar implica o imperfecțiune în primul. *...cine este Dumnezeu în cer sau pe pământ, Care să facă astfel de lucruri cum sunt ale Tale și cu o asemenea putere ca a Ta.* (Deut. 3.24). Prin aceste afirmații, Spinoza se dovedește ortodox.

În Capitolul 3, *Despre nemărginirea lui Dumnezeu*, Spinoza afirmă că Dumnezeu este fără de sfârșit, pentru că nu există ființă care să mărginească sau să măsoare perfecțiunea Sa sau pe El însuși. Nu trebuie să atribuim lui Dumnezeu o cantitate. El este pretutindeni, atotprezent, altfel cantitatea ar exista și ar fi limitată. Iar Dumnezeu este act pur. Omniprezența lui Dumnezeu nu se poate explica. Ubicuitatea Sa este inexplicabilă, căci ar însemna să intrăm în intimitatea voinței Sale, prin care creează continuu și menține în existență, ceea ce depășește capacitatea rațiunii umane: *...căci Domnul Dumnezeuul tău este cu tine pretutindenea, oriunde vei merge.* (Iosua Navi

⁵⁶ M. Heidegger, *CONCEPTELE FUNDAMENTALE ALE METAFIZICII - LUME FINITUDINE SINGURĂTATE*, București, 2019, 131-133.

⁵⁷ Spinoza, *Oevres Completes*, 278-302.

1.9) Puterea lui Dumnezeu nu se poate distinge de esența Sa. Acest lucru reiese din simplitatea Lui. Omniprezența divină nu se deosebește nici de esența Sa. Nu trebuie confundată întinderea divină cu cea umană, nici puterea Sa cu cea a regilor: *Ca să se facă fiilor oamenilor cunoscută puterea Ta și slava măreției împărăției Tale.* (Ps. 144.12)

În Capitolul 4, *Despre imutabilitatea lui Dumnezeu*, afirmă că prin schimbare se înțelege orice variație în interiorul unui subiect, esența acestuia garantându-i integritatea. În Dumnezeu nu se poate concepe schimbare, nici transformare. El nu poate înceta de a fi ceea ce este și nici nu se poate transforma în alt Dumnezeu. El există în mod necesar. Această propoziție se poate înțelege ortodox. Dumnezeu nu poate fi schimbat de către o altă ființă, El fiind Cauza tuturor. Nicio ființă creată nu are puterea de a exista prin sine însăși, cu atât mai puțin de a modifica divinitatea. Ontologic vorbind, nimic nu Îl poate schimba pe Dumnezeu în esența Sa. Mai mult, Spinoza afirmă că Dumnezeu nu se poate schimba nici de către El Însuși. Toate schimbările care se fac de către un subiect se fac pentru a accede la o stare mai bună, ceea ce este de neconceput la Dumnezeu, datorită perfecțiunii Sale. Dumnezeu este, prin urmare, o Ființă imuabilă.

În acest capitol, trebuie să facem observația că în calitate de creștini afirmăm existența a două distincții în divinitate: nașterea și purcederea; de aici, decurge existența celor trei Persoane divine simultan eterne și deoființă, iar acest lucru nu aduce nici transformare, nici schimbare în dumnezeire. Chiar dacă Tatăl dăruiește întreaga ființă Fiului, Tatăl nu încetează să rămână Tată. De asemenea, libertatea atribuită ființelor create face posibilă modificarea relației cu divinul: *Pentru că ai ascultat vorba femeii tale și ai mâncat din pomul din care ți-am poruncit: Să nu mănânci, blestemat va fi pământul pentru tine!* (Gen. 3.17)

În Capitolul 5, *Despre simplitatea lui Dumnezeu*, Spinoza reafirmă trei feluri de distincții care pot exista între lucruri⁵⁸:

1. Reale – de exemplu, între două substanțe care pot avea atribute diferite sau același atribut
2. Modale – de două tipuri: cea care există între un mod al substanței și substanța însăși sau între două moduri ale aceleiași substanțe, și
3. Raționale – între substanță și atributul ei⁵⁹ – substanța nu se poate concepe fără acel atribut.

Din aceste trei tipuri de distincții provin toate combinațiile.

Dumnezeu este o Ființă perfect simplă, El nu are și nu este nimic compus. Acest lucru rezultă din observația simplă că particulele compozante trebuie în mod necesar să fie anterioare, cel puțin prin natura lor, compusului final. Acest lucru ar fi absurd aplicat la divin, căci ar rezulta un divin compus dintr-o unire sau ansamblu de substanțe. În Dumnezeu nu există nici moduri, pentru că modurile nasc alterări ale substanței. Atributele divine se disting între ele doar printr-o deosebire de tip rațional – tipul 3 de mai sus. Ele nu se disting real între ele.

În Capitolul 6, *Despre viața lui Dumnezeu*, filosoful afirmă ortodox că Dumnezeu este viu, o Ființă vie. Spinoza definește viața ca fiind forța prin care lucrurile/ființele perseverază în existență. El nu este de acord cu definițiile date de peripateticieni, nici cu cea dată de Aristotel (viața este un act al întinderii). Forța lui Spinoza este distinctă de lucrurile însele și de aceea spunem că au viață. Dar, în cazul lui Dumnezeu, forța prin care El perseverază sau se susține în existență nu este altceva decât esența Sa.

În Capitolul 7, *Despre știința lui Dumnezeu*, Spinoza spune că Dumnezeu este omniscient, pentru că El nu poate fi lipsit de nicio perfecțiune. Ideile Sale nu sunt determinate de obiecte din

⁵⁸ Pentru aceasta, el face apel la lucrarea lui Descartes, *Principiile filosofiei* – partea I, art. 48 și 49.

⁵⁹ De exemplu, între întindere și durată.

afara Lui, așa cum se întâmplă la oameni. Altfel, ele ar avea, prin ele însele, esență și ar fi anterioare, cel puțin prin natură, științei divine, ceea ce ar fi absurd. Obiectul științei lui Dumnezeu este El Însuși. Această propoziție poate fi înțeleasă ortodox. Dumnezeu nu a căutat o materie/substanță coeternă cu El, din care a făcut lumea, ci a creat materia. El cunoaște personal totul, fiind cauza tuturor. Cunoaște atât lucrurile generale, cât și pe cele particulare. Fără concursul esenței divine, nimic nu există, El conservă lucrurile particulare, iar cele generale nu pot exista sau nu au esență fără cele particulare. Omnipotența divină face posibil acest lucru.

Spinoza susține că nu există lucruri exterioare divinității care să fie obiectul științei Lui. Acest lucru ni se pare neortodox. La Spinoza, Dumnezeu și lumea sunt una și același lucru și afirmația are sens și continuitate. Din punct de vedere creștin, însă, Dumnezeu și lumea sunt două lucruri diferite, iar Dumnezeu știe totul, atât interiorul Său cât și exteriorul Său, adică lumea creată: *Dumnezeule cel Veșnic, Cunoșcătorul celor ascunse, Care știi toate mai înainte de a se face...* (Istoria Susanei 1.42) Toate sunt în Dumnezeu și cuvintele Sale țin în existență toate, dar într-un anumit mod creatul este în afara divinului și distinct de el.

În Capitolul 8, *Despre voința lui Dumnezeu*, spune că Voința și puterea lui Dumnezeu în acțiune exterioară divinului nu se disting de știința Sa. Doar gândirea noastră face aceste distincții.

În Capitolul 9, *Despre puterea lui Dumnezeu*, filosoful afirmă faptul că Dumnezeu este atotputernic. Spinoza împarte puterea divină în ordonată și absolută. Absolută - când nu luăm în considerare legile Sale și ordonată - când le luăm în calcul. Distinge, de asemenea, o putere ordinară a lui Dumnezeu - atunci când menține lumea într-o ordine determinată și una extraordinară - atunci când întreprinde ceva în afara ordinii naturii, de exemplu minunile. Toate lucrurile care există, există în virtutea unor legi date de Dumnezeu și nimic nu stă prin sine însuși. Dacă El ar fi făcut altfel natura, ne-ar fi dat, de asemenea, o altă înțelegere.

În Capitolul 10, *Despre creația lui Dumnezeu*, Spinoza dă definiția actului de a crea: un lucru este creat dacă pentru a exista nu se poate presupune înaintea lui decât Dumnezeu. Adică El este cauza directă și eficientă pentru acel lucru. Creația neagă sau exclude toate cauzele, cu excepția celei eficiente. Înaintea lucrului creat nu există decât Dumnezeu. Accidentele și modurile nu sunt create. Nu a existat nici timp, nici durată, înainte de creație. Timpul și durata încep cu lucrurile/ființele create. Timpul este măsura duratei sau un mod de gândire⁶⁰. Durata încetează acolo unde lucrurile încetează să mai existe și începe acolo unde lucrurile încep să existe. În divin nu există durată, ci doar eternitate. Durata presupune un înaintea ei sau implică creatul. Operația de a crea și de a menține sunt aceeași operație divină. Gândirea divină este deosebită de cea umană, ea este act pur și învește existența. Gândirea și voința nu se disting de putere și de esență în Dumnezeu, ele cuprind existența. Dumnezeu este singurul etern, nu există nimic/nimeni coetern cu El. Spinoza refuză o lume sau un haos sau o materie fără formă coeternă cu Dumnezeu și deci independentă. Nimic nu a fost creat din eternitate, căci s-ar atribui lui Dumnezeu o durată formată din părți. Efectele lui Dumnezeu nu sunt din eternitate. El nu poate comunica eternitatea Sa creaturilor. Fiul lui Dumnezeu nu este o creatură, ci etern ca și Tatăl. Tatăl naște pe Fiul din eternitate, El a comunicat dintotdeauna Fiului eternitatea. Aceste afirmații dau mărturie despre creștinismul lui Spinoza și de faptul că el cunoștea și înțelegea foarte bine doctrina creștină. Distincția dintre eternitate și durată, ca și cea dintre durată fără creat și eternitate fără Dumnezeu, nu se pot înțelege, depășesc capacitatea de înțelegere umană. Spiritualitatea ortodoxă susține o participare a ființei umane la viața lui Dumnezeu. Cu toate acestea, eternitatea divină nu se poate comunica omului, ci doar o proiecție a sa, susținem noi, întrucât Ființa divină rămâne

⁶⁰ Deci se presupune ființa care gândește.

incognoscibilă și transcendentă.

În Capitolul 11, intitulat *Despre participarea lui Dumnezeu*, Spinoza recunoaște faptul că Dumnezeu este atotțiitor. El explică aceasta prin faptul că Dumnezeu creează continuu. Acest lucru este ortodox: *Dar Iisus le-a răspuns: Tatăl Meu până acum lucrează; și Eu lucrez.* (In. 5.17) Legea conservării energiei este enunțată astfel: Dumnezeu conservă cantitatea de mișcare din natură. Acest lucru este un principiu din fizică. Pentru Spinoza, împărțirea atributelor în comunicabile și incomunicabile este mai mult nominală decât reală. Pentru el, atributele se împart în:

- Cele care explică esența divină activă: cunoașterea, voința, viața, atotputernicia, etc.
- Cele care nu spun nimic despre actul divin, dar descoperă din modul de existență al Lui: unitatea, eternitatea, etc.

Această împărțire cuprinde toate atributele divine.

Nu suntem de acord cu afirmația că timpul prezent nu are nicio legătură cu viitorul. Ni se pare că faptele noastre prezente influențează viitorul și ele contează. Niciun lucru nu poate influența voința și nicio voință nu poate exista fără puterea divină. Prima parte este evident falsă: *Daruri să nu primești, căci darurile orbesc ochii celor ce văd și strâmbă pricinile cele drepte.* (Exod 23.8).

6. Concluzii

Spinoza este cel mai important exponent al raționalismului⁶¹. El este unul dintre cei trei mari raționaliști din sec. al XVII-lea, alături de Leibniz și Descartes, fiind unul dintre cei mai energici, stimulanti, totali gânditori. Puțini stârnesc un interes atât de viu⁶². Raționalismul lui Spinoza are trei proiecții: etică⁶³, epistemologică⁶⁴ și metafizică⁶⁵. Gândirea lui este bazată pe fericire și seninătate⁶⁶, fiind determinată fundamental de ordinea generală, de aspectul universal. Acestui aspect i se subordonează individualul, particularul. Individualitatea nu dispare, însă, ea se supune unor legi universale; în cauzalitatea general universală, individul este conștient și este în posesia libertății⁶⁷. Filozofia⁶⁸ lui Spinoza este raționalistă, este foarte abstractă, dar este adresată vieții. Ea oferă o șansă de a înțelege propria oportunitate, de a înfrunța pasiunile și impulsurile dăunătoare, de a dobândi un grad de libertate personală. Spinoza face acest lucru printr-un grad foarte înalt de speculație filosofică. El inserează ființa omenească în legile naturale, care guvernează întreg universul, toată realitatea. Metafizica cea mai abstractă face astfel parte dintr-un program de emancipare a ființei omenești. Ideile spinoziene au o originalitate profundă⁶⁹.

În lucrarea de față, am subliniat că există la Spinoza propoziții ortodoxe, dacă acestea se iau în considerare izolat. În analiza textelor, ortodoxia unei anumite propoziții a fost demonstrată cu predilecție printr-un citat biblic.

⁶¹ Curent filosofic respins de Kant în mod definitiv, în *Critica rațiunii pure*.

⁶² Studiul asupra psihologiei umane este citit și acum.

⁶³ A susținut că binele, pentru om, înseamnă guvernarea vieții proprii în acord cu ordinea universală.

⁶⁴ A susținut că intelectul poate cunoaște ordinea rațională subiacentă realității.

⁶⁵ Susține că realității îi este subiacentă o ordine rațională necesară. Solé, *Spinoza*, 8-13.

⁶⁶ Solé, *Spinoza*, 10-11.

⁶⁷ Solé, *Spinoza*, 25.

⁶⁸ Etica, psihologia, antropologia și metafizica.

⁶⁹ Solé, *Spinoza*, 24.

BIBLIOGRAPHY

Blay, Michel, Grand Dictionnaire de la Philosophie, Editura Larousse – CNRS EDITION, France, 2012, ISBN LAROUSSE: 978-2-03-586112-2, ISBN CNRS EDITIONS: 978-2-271-07437-9.

Heidegger, Martin, *CONCEPTELE FUNDAMENTALE ALE METAFIZICII LUME FINITUDINE SINGURĂTATE*, Traducere din germană de Paul Gabriel Sandu, Editura HUMANITAS, București, 2019.

Lenoir, Frédéric, *Miracolul Spinoza: o filosofie merită să ne lumineze calea*, traducere din limba franceză de Nicolas Weisz, Editura Philobia, București, 2019.

Revista de filosofie, vol. XII, director C. Rădulescu-Motru, B. Spinoza 250 ani de la moarte, Brucăr, I., *Filosofia lui Spinoza*, Spinoza, B., *Etica*, tradusă din limba latină de prof. S. Katz, Editura Seneca Lucius Annaeus, ISBN 978-606-93745-8-0, București, 2017.

Solé, Joan, *Spinoza : Filosofia după metoda geometrică*, Editura Litera, București, 2020.

Spinoza, Baruch, *Baruch Spinoza Oevres Completes*, Edition établie et présentée par Thibault Gress, Traduction de Charles Apuhn, Editura Bouquins, Paris, 2019, ISBN 978-2-221-15749-7.